

Prototipų teorija ir semantika

Dainora Maumevičienė

Anotacija. Kalbos mokėjimas reiškia žinojimą, kaip sukurti ir suprasti sakinius, perteikiančius tam tikrą reikšmę. Tam, kad kalba atliktų savo komunikacinę funkciją, žodžiai ar sakiniai (gali būti ir tekstas) turi perduoti tam tikrą žinią (pranešimą). Bendrąja prasme toks žodžių, sakinių ar teksto dalių pranešimas, arba turinys vadinamas reikšme. Mokslas, tiriantis reikšmę arba reikšmės kitimus yra vadinamas semantika ir tiria morfemų, žodžių, žodžių junginių (frazijų), sakinių ir diskurso reikšmę, kuri pastaruoju metu suvokiama per kalbos ir mąstymo ryšį. Žodžio reikšmės tyrimas priklauso nuo požiūrio į reikšmę. Lietuvoje ilgą laiką vyravo struktūrinis požiūris į reikšmę, kada analizuojami sintagminiai ir paradigminiai žodžių tarpusavio santykiai ir jais perteikiama reikšmė, tačiau pastaruoju metu pereinama prie kognityvinio požiūrio į reikšmę, kada žodžio reikšmė tiriami per kalbos ir mąstymo ryšį. Tačiau struktūrinis ir kognityvinis požiūriai į reikšmę yra retai siejami ir derinami vienas su kitu, todėl šiame straipsnyje ir siekiama aptarti struktūrinio ir kognityvinio požiūrių sąsajas, pasitelkiant prototipų teoriją. Siekiant aprašyti prototipų teorijos ir semantikos sąsajas straipsnyje pateikiama semantikos moksle taikoma reikšmės samprata. Kognityvinis požiūris į reikšmę atskleidžiamas per prototipų teoriją, todėl straipsnyje apžvelgiama prototipų teorijos ištakos, aptariami esminiai prototipų teorijos bruožai ir atskleidžiama, kaip prototipų teorija gali papildyti reikšmės tyrimus ir pateikti platesnį reikšmės vaizdą.

Reikšminiai žodžiai: *prototipų teorija; semantika; reikšmė; prasmė; struktūrinis požiūris į reikšmę; kognityvinis požiūris į reikšmę.*

Įvadas

Kalbos mokėjimas reiškia žinojimą, kaip sukurti ir suprasti sakinius, perteikiančius tam tikrą reikšmę. Kalbos tikslas, M. Brealio (Bréal) teigimu, yra būti suprastai (Bréal, 1900, p.80). Kalba atlieka savo komunikacinę funkciją tik tada, kai žodžiai ar sakiniai (gali būti ir tekstas) perduoda tam tikrą žinią/pranešimą – turinį. Žodžių, sakinių ar teksto dalių pranešimas, arba turinys, anot O'Greidi (O'Grady), vadinamas reikšme (O'Grady, 1993, p.15). Žodžio reikšmė, kaip ji sukurama, išreiškiama ir suvokiama, mokslininkus domina jau nuo Antikos laikų. Tuomet reikšmės klausimai buvo priskiriami filosofijai, tačiau pastaruoju metu tai yra semantikos, semiotikos, leksikologijos, leksikografijos, psichologijos, etnolingvistikos, kognityvinės lingvistikos, antropologijos ir kitų mokslų tyrinėjimo sritis. Mokslas, tiriantis reikšmę arba, pasak M. Brealio (Bréal), „reikšmių mokslas“ (angl. *the science of significations*), yra vadinamas semantika (Bréal, 1900, p.81). Semantika tiria morfemų, žodžių, žodžių junginių (frazijų), sakinių ir diskurso reikšmę, kuri pastaruoju metu suvokiama per kalbos ir mąstymo ryšį.

Žodžio reikšmei tirti yra paprastai taikomi du pagrindiniai būdai:

- 1) tyrimas sąsajoje su kitais žodžiais,
- 2) tyrimas sąsajoje su pasauliu (Baker, 2000, p.16).

Žodžio reikšmės tyrimas sąsajoje su kitais žodžiais atspindi struktūrinį požiūrį į reikšmės sampratą, kada analizuojami sintagminiai ir paradigminiai žodžių tarpusavio santykiai ir jais perteikiama reikšmė. Žodžio reikšmės tyrimas sąsajoje su pasauliu atspindi kalbos ir mąstymo ryšį ir kognityvinį požiūrį į reikšmę. Pastebima, kad reikšmės tyrimai Lietuvos kontekste remiasi struktūriniu reikšmės samprata, kada didesnis dėmesys skiriamas semantinei komponentinei

reikšmės analizei bei žodžių sintagminiams ir paradigminiams ryšiams, nes „struktūrinė reikšmės samprata negriauna kognityvinio reikšmės supratimo, o tik leidžia giliau įsiskverbti į žodžio turinio esmę ir jį paaiškinti“ (Jakaitienė, 1988, 2009, pp.57-60). Struktūrinę reikšmės sampratą Lietuvoje sąlygojo septintojo dešimtmečio reikšmės koncepcija: semantika kaip reikšmių mokslas, perimta iš Europos, ir žymaus lietuvių išeivio A. J. Greimo – struktūrinės semantikos tyrinėtojo darbai. Tačiau pastaruoju metu struktūrinius reikšmės tyrimus keičia kognityvinė reikšmės samprata, perimta Lietuvoje iš Vakarų pasaulio. Kognityvinė reikšmės samprata kritikuoja struktūrinius reikšmės tyrimus, nes struktūriniai reikšmės tyrimai yra neišsamūs ir pateikia redukuotą reikšmės vaizdą (Gudavičius, 2007, 2009). Struktūriniai ir kognityviniai reikšmės tyrimai ir samprata Lietuvoje neneigia vienas kito, tačiau dažniau iškeliama struktūrinių tyrimų pranašumas, nes „paaiškinti ir apibrėžti reikšmę daug patikimiau leidžia ne žodžio siejimas su tam tikru prototipu, o konkrečios kalbos duomenys ir detali žodžio reikšmės struktūros analizė“ (Jakaitienė, 2009, p.60). Tačiau atsižvelgiant tiek į struktūrinę tiek į kognityvinę reikšmės sampratą, pastebima, kad galima suderinti abi reikšmės koncepcijas. Tokiu atveju struktūrinis ir kognityvinis požiūriai į reikšmę gali papildyti vienas kitą ir pateikti platesnį reikšmės vaizdą. Todėl šio straipsnio **objektas** yra prototipų teorija ir semantika, o **tikslas** – aptarti semantikos ir kognityvinės lingvistikos sąsajas per prototipų teoriją. Straipsnio **uždaviniais** siekiama trumpai aprašyti reikšmės koncepcijas, prototipų teorijos ištakas, pateikti esminius prototipų teorijos bruožus ir atskleisti, kaip kognityvinis požiūris taikomas semantikos moksle. Užsibrėžto tikslo ir uždavinių siekiama taikant mokslinės literatūros sintezės ir aprašomąjį **metodus**. Straipsnio **naujumas** – bandymas susieti struktūrinį ir kognityvinį požiūrį į reikšmę, atsižvelgiant į

tai, kad Lietuvoje vyrauja struktūriniai reikšmės tyrimai ir darbų, kuriuose būtų bandoma suderinti abu požiūrius nėra labai daug.

Reikšmės koncepcijos

Pamatus žodžio reikšmei tirti padėjo struktūralizmo ir semiotikos (mokslo, tiriančio ženklus ir ženklų sistemas) pradininkas F. de Sosiūras (Saussure), kurio „Bendrosiose kalbotyros paskaitose“ (1916) iškyla naujas kalbos kaip sudėtingos arbitriškų ženklų sistemos supratimas („language is a system of arbitrary signs“), pabrėžiantis kalbos autonomiją ir teigiantis, kad kalbą ir kalbinius dėsnius galima išsamiai aprašyti be jokios nuorodos į kalbą išsakomą pasaulį (Saussure, 1916, pp.73-77). F. de Sosiūras teigia, kad kalba yra sudėtingas mechanizmas, kurį galima suprasti tik refleksijos pagalba. Mokslininkas skiria bendrą kalbą kaip *socialinę sistemą* (pr. *langue*), nes „kalbančiųjų bendruomenė yra būtina kalbai realizuoti (for realization of language a community of speakers is necessary)“ ir individualią *šneką* (pr. *parole*) arba *kalbėjimą* (angl. *speaking*). Jo įsitikinimu, tik sistema gali būti analizuojama, nes ji nekinta, o šneka yra laikina, nuolat kintanti, todėl negali būti užfiksuota ir moksliskai aprašoma. Mokslininkas taip pat teigia, kad kalba yra sudaryta iš neribotų elementų skaičiaus. Kalbiniai elementai yra vadinami ženklais, kurie yra sudaryti iš *signifikanto* (garsinė ženklo išraiška, forma) ir *signifikato* (išraiška perteikiamas turinys semantikoje traktuojamas kaip reikšmė). Ryšys tarp signifikanto ir signifikato yra nemotyvuotas ir atsitiktinis, o reikšmė atsiranda tik dėl signifikanto ir signifikato bei ženklų tarpusavio skirtumo, o ne dėl to, kad ženklas (taigi ir žodis) nurodo į daiktą (dar kitaip vadinamą referentu) (Saussure, 1916, pp.65-69).

Semantika perėmė iš semiotikos žodžio kaip kalbos ženklo, turinčio tam tikrą formą, lietuviškai vadinamą *žymikliu* (semiotikoje atitinkantį *signifikanto* terminą), ir turinį (reikšmę) – *žyminį* (atitinkantį semiotikos terminą *signifikatą*) sampratą. Tačiau požiūris į reikšmę ir reikšmės aiškinimas yra įvairus. Pats terminas „reikšmė“ iki šiol nėra tiksliai ir vienodai apibrėžtas mokslinėje literatūroje ir priklauso nuo to, kaip suvokiama pati reikšmė (Jakaitienė, 1988; Gudavičius, 2007, 2009). E. Jakaitienės teigimu, reikšmės supratimas priklauso nuo pasirenkamos semantinės koncepcijos (požiūrio į reikšmę). Štai mentalistinė reikšmės koncepcija traktuoja reikšmę kaip tikrovės objektų atspindį. Reliatyvistinė reikšmės koncepcija aiškina reikšmę kaip tam tikrą skirtingų ženklų reikšmių santykį ir išskiria reikšmės – ženklo santykį su pavadinamu daiktu arba reikšmės – ženklo santykį su kitais ženklais (Jakaitienė, 1988, pp.30-37). Minėtos semantinės koncepcijos yra priskiriamos struktūrinei semantikai

Struktūriniai žodžio reikšmės tyrimai ypač suklestėjo su N. Čomskio (Chomsky) transformacinės generatyvinės gramatikos ir universaliųjų taisyklių taikymu kalbai. Jo pasiūlytas požiūris apribojo kalbos ir reikšmės tyrimus nuo ekstralingvistinių veiksmų, kurie yra itin svarbūs reikšmei generuoti ir suvokti (Chomsky, 1957).

Kognityvinė reikšmės samprata susiformavo su kognityvinės lingvistikos atsiradimu 8-ojo dešimtmečio viduryje Amerikoje kaip reakcija prieš Čomskio generatyvinę gramatiką, vėliau perėjusią prie universaliosios gramatikos koncepcijos (Chomsky, 2008, video paskaita apie univer-

saliąją gramatiką). Kognityvinės lingvistikos pradininkais laikomi Dž. Lakofas (Lakoff) ir R. Langakeris (Langacker). Iki kognityvinės lingvistikos suklestėjimo ir prototipų teorijos atsiradimo „pabrėždami lingvistinį reikšmės pobūdį, struktūralistai paprastai ją atriboja ne tik nuo ekstralingvistinių faktorių, bet ir nuo mentalinių tikrovės reprezentacijų, arba sąvokų, <...> ir struktūrai atskleisti taiko semantinės komponentinės analizės metodą“ (Mikulskis, 2005, p.6).

Struktūrinių tyrimų, nagrinėjančių reikšmę skirtingais požiūriais, objektas buvo reikšmės struktūra, o tai, anot A. Gudavičiaus, pateikė neišsamų ir „redukuotą reikšmės vaizdą“ (Gudavičius, 2009, p.67). Todėl nuo struktūrinio požiūrio į reikšmę Lietuvoje palaipsniui pereinama prie kognityvinio, traktuojančio reikšmę „kaip tam tikrą visuotinio patyrimo struktūrą žmogaus sąmonėje“. Kognityvinio požiūrio taikymas semantikoje yra susijęs su semiologine reikšmės koncepcija, kuri traktuoja žodį kaip specifinį ir dvipusį kalbos ženklą, reprezentuojantį tikrovę. Toks požiūris leidžia suvokti „reikšmės prigimtį ir kartu apibrėžti reikšmę ontologiškai“ (Jakaitienė, 1988, p.40). Reikšmė yra suvokiama kaip ontinis (būties) reiškiny. Ji yra nepriklausoma nuo kalbančiųjų sąmonės ir pasireiškia per sąmonę ir mąstymą, todėl yra „ne realiosios, o mąstomosios būties apraiška“ (Jakaitienė, 1988, pp.40-42).

Mąstymas yra susijęs su praktine ir pažintine veikla, o tai jau yra kognityvinės lingvistikos koncepcija, kuri vėliau buvo pritaikyta semantikoje. Kognityvinės lingvistikos atstovai teigia, kad žmogaus kalbiniai gebėjimai yra neatšiejami nuo suvokimo, vaizduotės ir mąstymo. Kalbos turinys yra sutapatinamas su sąmonės arba mąstymo turiniu, kurį sudaro visos „kalbėtojų sąmonėje egzistuojančios sąvokos – konceptai kaip žmogaus patyrimo ir visos psichomotorinės veiklos rezultatas“ (Gudavičius, 2009, p.32). Reikšmė yra sutapatinama su konceptualizacija (reikšmės susidarymo procesu ir mentaliniu patyrimu) ir žodžio reikšmės suvokimas priklauso nuo to, kaip suprantamas kalbos ir mąstymo ryšys (Gudavičius, 2007, 2009). Tokią reikšmės sampratą perima kognityvinė semantika, tirianti reikšmę per kultūros, kalbos ir individualaus kalbos vartotojo patyrimo prizmę. Jei struktūrinis požiūris tyrė reikšmę kaip tam tikrą struktūrą, tai kognityvinio požiūrio objektu tampa pati reikšmė (Gudavičius, 2009, p.32).

Prototipų teorijos ištakos

Prototipų teorija susiformavo apie 1970 metus JAV kognityvinės psichologijos atstovų darbuose ir siejama su E. H. Roš (Rosch) pavarde ir jos atliktais psicholingvistiniais kategorijų vidaus struktūros tyrinėjimais (Rosch, 1975; Giannakopoulou, 2003, p.1; Ungerer, Schmid, 2006, pp.7-45; Gudavičius, 2009, p.66). Prototipų teorija kildinama iš geštaltų psichologijos – judėjimo, kilusio 19 amžiaus pabaigoje, kurio idėjas perėmė kognityvinės lingvistikos atstovai.

Pats geštaltas apibūdinamas kaip darni visuma, vienetas, pavidalas, forma arba figūra, arba tam tikra visuminė patyrimo struktūra sąmonėje, naudojama kalbos, mąstymo, percepcijos ir kituose procesuose. Geštaltai susiformuoja veikiami ne išorės poveikių, o vidinių psichikos dėsnių. Geštalto psichologijos esmė, V. Evans teigimu, yra perėjimas nuo atomistinio pasaulio suvokimo prie holistinės

(visuminės) pasaulio percepcijos, teigiančios, kad žmogus nesąmoningai sujungia visus suvokiamus objektus į tam tikras grupes, papildydamas trūkstamais objektais (Evans, 2007, p.90). Sujungimas vyksta remiantis įvairiomis taisyklėmis: trūkstamų dalių papildymu, panašių daiktų grupavimu, vienų daiktų priskyrimu kitiems, simetrija ir t. t. Pagrindiniai principai, kurie taikomi sujungiant objektus, yra: artumo principas (arčiau esantys objektai laikomi susijusiais), panašumo principas (tarpusavyje panašūs objektai yra suvokiami kaip vienas segmentas), uždarojo principas (objektai suvokiami kaip uždaros figūros), tolydumo principas (objektai suvokiami kaip nuoseklūs, išbaigti).

Geštalto psichologijos siūlomą holistinę percepciją ir lini-jinių piešinių bei dėmių skaidymo ir grupavimo principus perėmė kognityvistai, tirdami sudėtingesnius objektus (gyvūnus, augalus ar žmonių sukurtus daiktus), ir pritaikė prototipų teorijoje. Prototipų teorija – žmogiškosios kategorizacijos teorija, pasiūlyta E. Roš, remiasi žmogaus pasaulio kategorizacija, pritaikius suvokiamos pasaulio struktūros principus. Prototipų teorijos esmė – pasaulio skirstymas į tam tikras kategorijas, atstovaujamas prototipų. Kiekviena kategorija suvokiama kaip viena žinių struktūra, o prototipas – kaip mentalinis tam tikros kategorijos esminių bruožų atspindys arba būdingiausias (pats geriausias ir tipiškiausias) kategorijos narys (Rosch, 1975).

Nors prototipų teorijos pradžia laikoma 8-asis 20 amžiaus dešimtmetis, jos ištakų galima rasti ir anksčiau. Pasaulio kategorizacija buvo pasiūlyta dar Antikos laikais. Aristotelis, bandydamas suvokti, kas yra būtis, naudojo teiginių logiką, kurioje tai, kas egzistuoja, teigiama būties kategorijomis. Veikale *Kategorijos* sąvoka „kategorijos“ yra nusakomos pačios būties apibrėžties, kurios atsiveria racionali-oje kalboje. Kategorijos pakeičia gimines bei rūšis ir daiktus reikia skirstyti priskiriant juos bendrybėms. Visa, kas egzistuoja, galima suskirstyti į kategorijas. Kategorijos yra taškas, kuriame susieina tai, kas yra daiktas, ir tai, ką žmogus gali apie daiktą teigti (Aristotle, 1996).

Aristotelis kalba apie dešimt pagrindinių būties kategorijų. Anot jo, kategorijos yra gerai suvokiamos, nes joms priskiriama būtinų ir pakankamų požymių visuma. Kategorijos yra tarsi tušti konteineriai, ir viskas, kas egzistuoja viso-toje, kategorijai arba priskiriama, arba nepriskiriama. Daik-tai kategorijai priskiriami tik tuo atveju, jei jiems būdingi tam tikri požymiai, apibrėžiantys tą kategoriją. Api-būdinant Aristotelio, arba klasikinės, teorijos kategorijas, galima išskirti tokius jų bruožus: kategorijos turi aiškiai apibrėžtas ribas; pasižymi bendrais požymiais; požymiai arba yra (+), arba jų nėra (-); visi kategorijos nariai yra vienodi (neiškiriami geresni ar blogesni nariai) (Aristotle, 1996). Tokią pasaulio kategorizaciją Dž. Lakofas ir M. Džonsonas vadina objektyviąja pasaulio kategorizacija, kuriai priešpastatomas subjektyvizmas ir patirties svarba, taikomi kognityvinėje lingvistikoje ir semantikoje. (Lakoff, Johnson, 1980, p.122).

Klasikinė kategorizacijos teorija, arba objektyvizmas, egzistavo iki L. Vitgenšteino (Wittgenstein) laikų. Jo garsio-joje citatoje apie kategoriją *žaidimas* paneigiami klasikinės kategorizacijos teorijos *aiškių kategorijų ribų* ir *bendrų ypatybių* (angl. *common properties*) principai. L. Vitgen-

šteinas (1953), tyrinėdamas kategoriją *žaidimas* ir lygin-damas stalo, lauko, laisvalaikio, sportinius ir kitus žaidi-mus, pastebėjo, kad nėra tokių ypatybių, kurias būtų gali-ma priskirti visiems *žaidimo* kategorijos nariams. Tačiau visiems žaidimams būdingi *sutampantys panašumai* (angl. *overlapping similarities*), kuriuos mokslininkas pavadino *šeimos (giminės) panašumu* (angl. *family resemblance*) (Wittgenstein, 1958, p.66; Lakoff, 1987, p.16; Mikulskis, 2005, p.4; Ungerer, Schmid, 2006, p.29).

Tirdamas *žaidimo* kategoriją, L. Vitgenšteinas pastebėjo, kad vienas žaidimas (kategorijos narys) turi vieną arba kelis panašumus su vienu ar daugiau tos kategorijos narių. Pavyzdžiui, krepšiniui ar futbolui galima priskirti požymį *komandinis žaidimas*, tačiau *smiginis* paprastai žaidžiamas individualiai. Visiems minėtiems žaidimams būdinga *no-ras laimėti*, jei rungtyniaujama, tačiau jei smiginį namuose vaikas žaidžia vienas, laukdamas tėvų, tai *laimėjimo* po-žymis nėra būdingas (pasiūlyta straipsnio autorės). *Žai-dimo* kategorijai priskiriami visi galimi požymiai nėra būdingi visiems kategorijos nariams. Mokslininkas taip pat pastebėjo, kad kategorijos ribos nėra aiškiai apibrėžtos ir fiksuotos, kaip teigia klasikinė teorija, bet gali būti lengvai praplėstos kategorijai priskiriant naujus narius, pavyzdžiui, vaizdo žaidimus (Wittgenstein, 1958, p.51).

Toliau tirdamas kategorijų struktūrą ir aprašydamas *skai-čiaus* kategoriją, L. Vitgenšteinas nustatė, kad tam tikri kategorijos nariai, priklausomai nuo gerų ar blogų katego-rijos narių pavyzdžių, yra centriniai, o kiti – ne (periferi-niai). Taip mokslininkas paneigė klasikinės teorijos teiginį apie vienodą kategorijos narių statusą. Jis rašo, kad, išgirdę žodį *skaičius*, pirmiausia pagalvosime apie bet kokį sveiką skaičių (pvz., 1, 2), o tik vėliau apie dešimtainius, kartoti-nius ir kitus skaičius. Vadinas, sveikieji skaičiai (1, 2, 3) yra geresni kategorijos *skaičius* nariai nei dešimtainės trupmenos (Wittgenstein, 1958).

Vėliau L. Vitgenšteino pasiūlytą šeimos panašumo prin-cipą bei geriausius ir blogiausius kategorijos narių pavyz-džius pritaikė Dž. L. Ostinas (Austin, 1940–1961). Filoso-fas tyrė žodžių reikšmę norėdamas išsiaiškinti, kas yra žodžio reikšmė (angl. *the meaning of a word*) ir kodėl skir-tingiems daiktams pritaikome tuos pačius pavadinimus. Tyrimų metu Dž. L. Ostinas pritaikė šeimos panašumą žodžio reikšmei (angl. *sense*), kai kiekviena reikšmė pri-klauso kategorijai ir yra kategorijos narė. Vienos reikšmės yra centrinės, kitos – periferinės (Austin, 1961, pp.55-76). Nors reikšmės ir nėra panašios, jos viena su kita yra susiję tam tikrais būdais arba, kaip nustatė L. Vitgenšteinas, šei-mos panašumu. Dž. L. Ostino tyrimai laikomi kognityvinės semantikos pradžia (Lakoff, 1987, p.18).

1960 metais amerikiečių etnolingvistikos mokyklos atsto-vai E. Sepiras (Sapir) ir jo mokinys B. L. Vorfas (Whorf), remdamiesi V. fon Humbolto (W. von Humboldt) kalbos kaip tautos dvasios idėja, paskelbė Sepiro-Vorfo (Sapir-Whorf) arba kalbos reliatyvizmo hipotezę. Mokslininkai teigia, kad kalboms būdingos kultūrinės sąvokos ir katego-rijos sąlygoja pasaulio kategorizaciją, nes kitomis kalbomis kalbantys žmonės mąsto ir elgiasi kitaip. Hipoteze tei-giama, kad „nemažai įtakos žmogui daro konkreti kalba, kuri vartojama toje visuomenėje. <...> Mes matome, gir-dime ir kitokiu būdu suvokiame tikrovę taip, o ne kitaip

todėl, kad mūsų visuomenės kalbos normos nuteikia mus tam tikrai interpretacijai“ (Sapir, 1929, p.69; Whorf, 1940, pp.213-214).

Bandydami įrodyti kalbos įtaką mąstymui, tikrovės pažinimui ir elgesiui, mokslininkai lygino indėnų kalbas ir kultūras su Europos kalbomis ir kultūromis. Paskelbta hipotezė buvo kritikuojama ir paneigta B. Berlino (Berlin) ir P. Kėjaus (Kay) židinio spalvų eksperimentų rezultatų, įrodžusių, kad kalbos sistema nedaro įtakos tikrovės percepcijai, tačiau hipotezės teiginiai turėjo įtakos prototipų teorijai. Vėliau įrodyta, kad prototipai turi etninį (tautinį, kultūrinį) pobūdį ir prototipų suvokimas priklauso nuo kultūrinių modelių (žmogaus sąmonėje saugomų žinių visumos, susijusios su tam tikrų reiškinių ar objektų suvokimu, sąlygotu kultūros ar tautos), būdingų tam tikrai tautai, kultūrai ar socialinei žmonių grupei.

1969 metais antropologai B. Berlinas (Berlin) ir P. Kėjus (Kay) tęsė kategorijos tyrimus: sutelkė dėmesį ties *židinio spalvomis* (angl. *focal colours*) ir spalvų kategorizacija. Jų tyrimais nustatyta, kad žmonės židinio spalvas suvokia vienodai. Nepriklausomai nuo to, kiek žodžių yra kalboje spalvoms pavadinti, kalbantieji gali be vargo įsiminti ir atskirti spalvas. Spalvos įvardijimą lemia ankstesnis patyrimas ir percepcija. Židinio spalvas nusakančių pavadinimų skaičius kalbose gali skirtis, bet jų pavadinimai yra paprasti, nesudėtingi, žodžiai nesudėtiniai. Tyrimų metu pastebėta, kad spalvų kategorizacija nėra arbitriška, bet įsitvirtina židinio spalvose, kurios paplitusios tarp skirtingų kalbos vartotojų ir skirtingai kalbančių bendruomenių (Berlin, Kay, 1969, pp.5-23). Židinio spalvų tyrinėjimai leido empiriškai pagrįsti kategorijų *centrinės pozicijos* (angl. *centrality*) ir *gradavimo* (angl. *gradience*) požymius (Berlin, Kay, 1969, pp.5-23; Lakoff, 1987, p.14; Ungerer, Schmid, 2006, p.8; Gil, 2007, p.2; Gudavičius, 2009, p.32).

Vėliau spalvų tyrimus tęsė E. Roš (1973–1978) kartu su bendradarbiais. Jų tikslas buvo nustatyti, ar židinio spalvų kategorizavimas priklauso nuo kalbos arba suvokimo ypatumų. Tęsdama tyrimus mokslininkė priėjo išvadą, kad židinio spalvos greičiau įsimenamos ir išlaikomos atmintyje. Tokių spalvų pavadinimai yra pirmiausia ir greičiausiai išmokstami, nes židinio spalvos stipriau veikia regą ir yra pagavesnės. Dėl to, kaip teigia E. Roš, Dž. Lakofas, R. Mikulskas, A. Gudavičius ir kt., galima daryti išvadą, kad židinio spalvų suvokimas priklauso ne nuo kalbos, o yra nulemtas žmogaus mąstymo. E. Roš su bendradarbiais nustatė, kad geresnis židinio spalvų identifikavimas nepriklauso nuo centrinės spalvų padėties spalvų paletėse, bet priklauso nuo spalvų *ryškumo* (angl. *salience*). Židinio spalvų suvokimas nepriklauso nuo kalbos, bet priklauso nuo fiziologinių žmogaus percepcijos aspektų. Bandymų metu gauti rezultatai leido mokslininkei praplėsti židinio spalvų sąvoką ir vietoj jos pavartoti prototipo terminą, reiškiantį bendriausią arba būdingiausią tam tikros kategorijos narį. Kategorijos ribas, gerų ir blogų narių pavyzdžius, tipiškumą, prototipiškumą ir kategorijos ribų *neapibrėžtumą* (angl. *fuzziness*) E. Roš bandė išsiaiškinti 1975 metais tirdama prototipiškas figūras, organizmus ir daiktus (10 kategorijų: paukštis, vaisius, transporto priemonė, daržovė, sportas, įrankis, žaislas, baldas, ginklas ir apranga) (Rosch, 1975).

Norėdamas ištirti kategorijos ribų neapibrėžtumą, panašius empirinius tyrimus 1973 metais atliko ir V. Labovas (Labov). Mokslininkas kėlė klausimą, kaip galima empiriškai ištirti kategorijos ribų neapibrėžtumą, ir atliko bandymus su puodeliais ir į puodelius panašiais indais. Bandymų dalyviams buvo rodomi puodelių ir į juos panašių indų paveikslai, kuriuos jie turėjo įvardinti, priskirti objektus arbatos, kavos puodeliams ar dubeniui (Labov, 2004, pp.67-91; Ungerer, Schmid, 2006, p.20; Gil 2007, p.2). Bandymų dalyviai ne tik skirstė objektus tarp dviejų kategorijų (puodelių ir ne puodelių), bet objektams įvardinti galėjo pasirinkti keletą pavadinimų (puodelis, arbatos puodelis, kavos puodelis, dubuo, vaza ir pan.)

Atlikus bandymus padarytos išvados, kad kategorijos suvokimas priklauso nuo žmogaus proto kognityvių galimybių; kad spalvos, formų, organizmų ir konkrečių daiktų kategorijos yra susijusios su ryškiausiais (tipiškiausiais) prototipais, vaidinančiais svarbiausią vaidmenį kategorijoms formuoti; kategorijų ribos nėra apibrėžtos, ir artimos kategorijos ribos nėra griežtai atskirtos, bet susilieja su kitos artimos (kaimyninės) kategorijos ribomis (pvz., sunku nustatyti, kada geltona spalva pereina į oranžinę); kognityvinės kategorijas sudaro nariai, kurie kategorijos tipiškumo skalėje gali būti vertinami kaip geriausi ir blogiausi kategorijos nariai.

Apibendrinant visus minėtų autorių tyrimus galima teigti, kad kognityvinės kategorijos yra saugomos žmonių protose kaip „mentaliniai konceptai arba proto suvokiniai“, ir yra išreiškiami tam tikros kalbos žodžiais (Mikulskis, 2005, p.10). Kognityvinėmis kategorijomis atskleidžiama žmogaus pasaulio klasifikacija, paremta individualia patirtimi. Kiekvieno individo patirtis yra skirtinga, todėl kiekvienas šnekos (komunikacijos) aktas, pabrėžiamas ir kognityvinėje semantikoje, turi skirtingą kontekstą ir situaciją. Reikšmė aktualizuojasi kontekste, o jos suvokimas priklauso nuo žmogaus ir jo pažintinės veiklos. Anot A. Gudavičiaus, kognityvinės kategorijos ir prototipų aprašymas gali būti laikomi ekvivalentiškai reikšmei arba „kognityvinėje lingvistikoje faktiškai ir yra atitinkamo žodžio reikšmė“ (Gudavičius, 2009, p.69).

Prototipų teorijos bruožai

Remiantis E. Roš (1975), Dž. Lakofu ir M. Džonsono (1980), Dž. Lakofu (1987), Giannakopoulou (2003), R. Mikulsko (2005), D. Géraertso (Geeraerts) (2006), A. F. Ungererio ir H. J. Šmito (2006), A. Gudavičiaus (2007, 2009) darbais, galima išskirti tokius pagrindinius prototipų teorijos bruožus:

1. Kiekvienai kategorijai būdinga prototipiška struktūra.
2. Tam tikrų požymių (atributų) rinkinys nėra būdingas visai kategorijai, nes įvairiems kategorijos nariams negalima priskirti visų kategorijos požymių, bet visus kategorijos narius sieja šeimos panašumas.
3. Kategorijų ribos nėra aiškiai apibrėžtos ir susilieja su kaimyninės kategorijos ribomis.
4. Kategorijos narių santykius nusako narių *laipsniavimas* (angl. *gradience*), kai pagal priskiriamus tam tikrus požymius atitinkamose kultūrose (pvz., kalbant apie *paukščio* kategoriją Europoje, *žvirblis* būtų laikomas tipiškesniu kategorijos nariu nei *kalakutas*, *strutis* ar *pingvinas*)

galima išskirti centrinius (*žvirblis*) ir periferinius (*strutis*, *pingvinas*) kategorijos narius. Kategorijos narių statusas nėra vienodas.

5. Kategorijų semantinės struktūros dažnai susitelkia ir persipina reikšmėje, nes kategorijoms būdingas šeimos panašumas.

6. Prototipas turi būdingiausias kategorijos bruožus, todėl pagal jį galima atpažinti ir pačią kategoriją.

7. Prototipo suvokimas priklauso nuo situacijos (objekto ir pasaulio sąveikos), konteksto (sąveikos tarp kategorijų), kognityvinių modelių (patirties visuma saugoma žmogaus atmintyje, taip pat ir visos tam tikros srities žinios), ir kultūrinių modelių (būdingų tam tikrai tautai ar kultūrai, ir įrodančių etninį prototipų pobūdį).

Dž. R. Teiloras (Taylor) ir A. Giannakopoulou teigimu, išvardintus prototipų teorijos bruožus galima suskirstyti į dvi dimensijas, arba ašis, – horizontaliąją ir vertikaliąją. Horizontalioji dimensija apibūdina vidinę kategorijos struktūrą, o vertikalioji – tarpkategorinę (Taylor, 1989, p.46; Giannakopoulou, 2003, p.6). Horizontaliąją dimensiją, apibūdinančią vidinę kategorijos struktūrą, būtų galima prilyginti sintagminiams žodžių santykiams, išskiriamais struktūrinės semantikos, o vertikaliąją – paradigminiams (sisteminiams). Horizontalioji dimensija padeda suvokti, kodėl X objektas yra X, o ne Y, pavyzdžiui, katinas yra katinas, o ne šuo, ir išskirti tam tikrus požymius: *turi ilgą uodegą, turi keturias kojas ir aštrius nagus, murkia, gaudo peles* ir t. t. Tačiau horizontalioje struktūroje nėra aiškina, kodėl X objektas, pavyzdžiui, katinas, priskiriamas *gyvūnų* ar *žinduolių* kategorijai. Tai yra vertikaliosios dimensijos sfera. Vertikalioji dimensija nurodo tokius kategorijų tarpusavio sąveikos lygmenis: pagrindinį, arba *bazinį* (angl. *basic*), *aukštesnįjį* (angl. *superordinate*) ir *žemesnįjį* (*subordinacinį*) (angl. *subordinate*). Ši hierarchinių lygmenų išsidėstymą galima pavaizduoti lentele, sudaryta straipsnio autorės pagal E. Roš tyrimų rezultatus, minimus Dž. Lakofa, F. Ungererio ir H. J. Šmito.

1 lentelė. Kategorijų lygmenys pagal E. Roš (Lakoff, 1998, p.46; Ungerer, Schmid, 2006, p.80)

AUKŠTESNIS LYGMUO	GYVŪNAS	TRANSPORTO PRIEMONĖ
BAZINIS LYGMUO	KATINAS	AUTOMOBILIS
ŽEMESNIS LYGMUO	BRITŲ MĖLYNASIS	VOLVO

Bazinis lygmuo, kaip teigia Dž. R. Teiloras, F. Ungereris ir H. J. Šmitas, Dž. Lakofas ir kiti tyrėjai, laikomas pačiu svarbiausiu ir teikiančiu daugiausia informacijos apie prototipą. Baziniame lygmenyje pastebima daugiausia požymių, nusakančių kategoriją ir patį tipiškiausią prototipą, nes prototipinės kategorijos sukuriamos baziniame lygmenyje. Šio lygmens kategorijų struktūra yra sukuriamą kategorijų. Aukštesniojo lygmens kategorijos suvokiamos pritaikius holistinę kategorijų percepciją, kai kategorija suvokiama kaip visuma. Žinoma, nėra jokio bendro gešalto (visumos), kurį būtų galima taikyti tokioms kategorijoms kaip *vaisius*, *baldas* ar *transporto priemonė*, ir, apibūdinant aukštesnes kategorijas, dažniausiai naudojami bazinio lygmens kategorijų nariai. Pavyzdžiui, pasakius aukštes-

niojo lygmens kategoriją *baldas* ir paprašius ją apibūdinti, žmogus tikriausiai pasitelks tokius pavyzdžius kaip *kėdė* ar *stalas*. Aukštesniojo lygmens kategorijų nariams nusakyti paprastai vartojami sudėtingesni žodžiai, kuriuos kalbos vartotojai išmoka tik tada, kai gerai žino ir moka žodžius, nurodančius bazinės kategorijos narius.

Apibūdinant žemesnio lygmens kategorijas, pastebima, kad jų nariai yra kuriami atsižvelgiant į prototipus ir išskiriant geriausius bei blogiausius kategorijos pavyzdžius. Žemesnio lygmens kategorijų apibūdinimas paprastai nurodo ir bazinio lygmens kategorijos narių atributus-požymius. Pavyzdžiui, kalbant apie *gvazdiką* galima paminėti daug *gėlės* kategorijos požymių, būdingų beveik visoms gėlėms, kaip antai: *sukrauna žiedą, turi stiebą ir lapus, esti vienetinė, dvimetė, daugiametė*, ir pan. Tokie požymiai-atributai vadinami bendraisiais ir yra būdingi bazinio lygmens kategorijoms. Tiesioginis žemesnio lygmens kategorijos nusakymas apsiribos tam tikrais specifiniais bruožais, kurie priskiriami tik konkrečiam nariui ir nėra būdingi kitiems kategorijoms nariams. Kalbėdami apie žemesnio lygmens kategoriją *gvazdiką*, kalbos vartotojai galėtų išskirti tokius požymius:

gvazdiko žiedas pasižymi dideliu žiedu su banguotais žiedlapiais, laibu kotu su smulkias lapeliais ir Lietuvoje vyresnės kartos atstovams gali priminti Sovietų Sąjungos laikus, dovanojamas vyrams (pasiūlyta straipsnio autorės, nes sovietų laikais nebuvo didelio gėlių pasirinkimo, ypač šaltuoju metų laiku, ir populiariausia gėlė buvo gvazdikas).

Šis hierarchinis kategorijų skirstymas, pateikiamas prototipų teorijos, gali būti tapatinamas su hierarchija, naudojama sisteminiam žodžių ir jų reikšmių santykiams struktūrinėje semantikoje tirti. Bazinio ir žemesnio lygmens kategorijų prototipų išdėstymas ir santykiai tarp prototipų atitinka hiponiminis/hiperoniminis santykius tarp giminės ir rūšies (hiperonimas – *katinas*, jo hiponimas – *britų mėlynasis*). Ekvoniminiai santykiai, siejantys semantiškai lygiaverčius bendro hiperonimo jungiamus žodžius galėtų būti tapatinami su visa prototipų teorijos vertikaliąja dimensija.

Toks hierarchinis prototipų teorijos kategorijų skirstymas padeda geriau klasifikuoti esančius daiktus, gyvus organizmus ir sudaryti atitinkamas taksonomijas. Tačiau skirstant kategorijas pagal lygmenis, svarbiausias, kaip teigia Dž. Lakofas (Lakoff, 1987, p.46), būtų bazinis lygmuo. Tai – aukščiausias lygmuo, kuriame mentaliniai vaizdiniai geriausiai nurodo kategoriją. Šiame lygmenyje daiktai ar reiškiniai ne tik identifikuojami, bet ir pavadinami, – įvyksta nominacijos procesas. Bazinio lygmens kategorijų pavadinimai greičiausiai įsimenami ir išmokstami, nes dėl lengviausios ir nesudėtingiausios leksemų struktūros šio lygmens kategorijos sudaro kalbos leksikoną. Šiame lygmenyje tvarkoma ir sudaroma mūsų žinių sistema. Bazinio lygmens kategorijos yra svarbios dėl:

- percepcijos (greitai identifikuojami objektai);
- funkcionavimo (bendra motorikos programa);
- komunikacijos (trumpiausi, dažniausiai vartojami neutralūs žodžiai, pirmiausia išmokstami vaikų);
- žinių formavimo (visi kategorijų požymiai-atributai yra saugomi šiame lygmenyje).

Taigi, prototipų teorija padeda žmogui tvarkyti savo žinias, kategorizuoti ir klasifikuoti pasaulį bei jame esančius daiktus, objektus ar reiškinius. Kognityvinė teorija pateikia naują požiūrį į kalbą, taikomą žodžio reikšmei aiškinti. Kognityvinė lingvistika ir prototipų teorija leidžia atmesti struktūrinį arba objektyvų požiūrį į kalbą, traktuojantį ją kaip uždara ženklų sistemą, ir neatsiriboti nuo visų ekstralingvistinių veiksmų, kuriais ir kuriama žodžio reikšmė.

Prototipų teorija ir semantika

Kognityvinė reikšmės samprata semantikoje remiasi teiginiu, kad kalbos turinys yra neatsiejamas nuo mąstymo turinio. Kognityvinė lingvistika ir prototipų teorija pasiūlo naują požiūrį į reikšmę ir traktuoja ją kaip tam tikrą „mentalinę struktūrą, arba suvokinį“ (Mikulskis, 2005, p.6). Bet kokios kalbos žodis pirmiausia žymi tam tikrą reikšmę, kuri yra patirties ir pažintinės (kognityvinės) veiklos padarinys. Pažintinė veikla yra mąstymo procesas, o pats pažinimas – pasaulio atspindėjimas kalbančiųjų sąmonėje. Prototipų teorijos taikymas semantikoje pavertė semantikos teoriją „psichologiškesne“, nes semantinių tyrimų centru tapo prototipas. Kaip teigia A. Gudavičius, „perėmusi prototipo sąvoką, semantinė teorija, aprašydama reikšmę, nutolo nuo loginių būtinumo ir pakankamumo kriterijų ir pasidarė psichologiškesnė. Semantinio aprašymo centru tapo prototipas – daiktas ar reiškinys, kuris kalbantiesiems atrodo tipiškas, pavyzdinis, normalus margoje panašių daiktų ar reiškinių grupėje“ (Gudavičius, 2009, p.66). Čia būtų galima panaudoti A. Gudavičiaus (2009, p.108) išsamiai tirtą žodžio *žalias* semantinę struktūrą ir pateikti tokius žodžių junginius: *žalias obuolys (neprinokęs)*, *žalia mėsa (neišvirusi)*, *žalias vairuotojas (nepatyręs)*. Palyginus skirtingas žodžio *žalias* reikšmes minėtuose junginiuose, atsispindi žalios spalvos kategorija ir žodžio *žalias* reikšmių panašumas.

Būtina paminėti ir tai, kad prototipinis semantinės analizės principas, pasiūlytas kognityvistų, derinasi su reikšmės kaip patyrimo geštalo supratimu, kada reikšmė, kaip ir geštaltas, suvokiama kaip visuma. Tai prieštarauja objektyviajai, arba klasikinei, kategorizacijos teorijai, nes semantinė analizė, taikant objektyvią teoriją, tampa neišsami, dalinė ir pateikia „redukuotą reikšmės vaizdą“, arba „skelėtą“, kaip teigia A. Gudavičius (2009, p.67).

Pavyzdžiui, *katino* apibrėžime būtini pakankami požymiai, taikytini visai klasei, gali būti tokie: *katinas* yra *žinduolis*, *katinių šeimos atstovas*, *plėšrus*, *turi nagus ir ūsus*, yra *lankstus*, tačiau, kalbant apie *katino* prototipą, dar galima išskirti tokius požymius kaip *gaudo peles*, *murkia*, *leidžia žiežirbas* ir pan. (pasiūlyta straipsnio autorės). Minėti *katino* požymiai leidžia geriau suvokti kalbos vartotojui, kas yra *katinas*, tačiau žodžio reikšmės supratimas priklausys nuo kiekvieno asmens individualios patirties, o ne konkrečios definicijos ar apibrėžimo. Todėl prototipų teorijos o ne struktūrinio semantinio požiūrio taikymas būtų šiuo atveju pranašesnis, nes prototipų teorija leidžia kalbininkui neaprepti visų semantinės definicijos atvejų ir „išlaisvina nuo beviltiškų pastangų nustatyti, ar konkretus daiktas arba reiškinys dar priklauso apibrėžiamai kategorijai, ar jau išeina iš jos ribų“ (Gudavičius, 2009, p.68). Pavyzdžiui, kalbant apie prototipišką *dobilą*, galima paminėti, kad jis *žydi baltai*, *apdainuojamas lietuvių liaudies dainose*, *auga*

pievose, tačiau požymio *trilapis* gali neturėti, nes *dobilai* gali būti ir keturlapiai. Kartais siauresnių ir platesnių kategorijų prototipai gali sutapti. Pavyzdžiui, *katinas* gali būti *naminio gyvūno* arba *augintinio*, *plėšrūno* bei *katinių šeimos* prototipas. Tokiu atveju semantinių požymių rinkinį, kaip teigia F. Ungereris ir H. J. Šmitas, lemia situacija, kontekstas, kognityvinis ir kultūrinis modeliai arba, anot A. Gudavičiaus, „žiūrėjimo kampas“.

Semantinei reikšmei, kaip ir prototipams, suvokti labai svarbus yra etninis veiksnys. Tam tikri daiktai ar reiškiniai skirtingose kultūrose ir tautose turės visai kitą reikšmę dėl skirtingai paplitusių daiktų ar reiškinių. Lietuviams *vaisiaus* prototipas būtų *obuolys*, tuo tarpu amerikiečiams, kaip rodo E. Roš atlikti tyrimai, aprašyti Dž. Lakof, F. Ungererio ir H. J. Šmito, A. Gudavičiaus ir R. Mikulsko darbuose, *vaisiaus* prototipas būtų *apelsinas* arba *bananas*. *Paukščio* prototipas lietuviams, straipsnio autorės nuomone, būtų *žvirblis*. R. Mikulskas teigia, kad lietuviams tai būtų *varna*, lenkams, kaip teigia A. Vierzicka (Wierzicka), – *žvirblis*, vokiečiams – *erelis*, o amerikiečiams – *liepsnelė* (Wierzicka, 1996, p.365). Skirtingas reiškinių ar objektų suvokimas paaiškinamas tuo, kad visi objektai ar reiškiniai, su kuriais žmogus susiduria kiekvieną dieną, yra susiję su įvairiais kontekstais (kultūrinė, istorinė patirtis, žinios ir kt.). Visi šie kontekstai – kognityvinės kategorijų reprezentacijos yra vadinamos kognityviniais modeliais. Jie nėra universalūs, bet priklauso nuo kultūros, kurioje žmogus gyvena. Kognityviniai modeliai, kuriems įtakos turi kultūra, vadinami kultūriniais.

Kultūriniai modeliai pateikia visų situacijų ar reiškinių paaiškinimus. Pavyzdžiui, lietuvis nelabai galės suformuoti žinių visumos (kognityvinio modelio) apie *kriketą*, nes kriketas nėra lietuvių kultūros dalis. Tačiau *krepšinio* kategorijos atveju, lietuvių sąmonėje iškils vaizdingi krepšinio prototipo požymiai. Šis kultūrinio modelio taikymas papildė reikšmės suvokimą, nes nurodo, kaip įvairių tautų ir kultūrų žmonės lingvistines kategorijas savo protuose kuria nelyginant tam tikras tikrovės reiškinių reprezentacijas. Kultūrinis modelis padeda suvokti, kas sieja tam tikros tautos ar kultūros žmones su tam tikrais reiškiniais ar daiktais, ir katu papildė tam tikro reiškinio ar daikto, išreiškiamo tam tikru žodžiu, suvokimą.

Be to, iš prototipų teorijos perimtas kultūrinis modelis ir taikomas sociolingvistikoje, antropologinėje lingvistikoje, etnolingvistikoje ir kultūrinėje semantikoje padeda suprasti tautos aksiologinę (vertinimo) sistemą, atskleidžiančią vertybes, pasaulėvaizdį ir tautos mentalitetą. Kultūrinio modelio ir konotacinės reikšmės (konotacinio reikšmės komponento) informacija atspindi savitą kalbos vartotojo santykį su denotatais (pavadinamais tikrovės dalykais ar objektais – referentais) arba pačių bendraujančių žmonių tarpusavio santykius, pateikia kalbančiojo ar tautos vertinimus ir išryškina emocinį reikšmės komponentą.

Kalbant apie tai, kiek prototipų teorija gali būti pritaikyta lingvistinėse reikšmės studijose, pastebėta, kad ją semantikoje galima naudoti kaip aprašomąjį modelį reikšmei apibūdinti. Pritaikius diachroninės analizės metodą, prototipų kategorijos ne tik pateikia svarbiausią informaciją apie tam tikrus daiktus ar reiškinius, bet, pasak D. Geraertso (Geraerts, 2006, p.223), keičiantis aplinkybėms, padeda per-

teikti ir suvokti naujas žodžių reikšmes bei paaiškinti etimologiją (kilmę). Diachroninė ir prototipinė semantinė analizės sėkmingai gali būti taikomos diachroninėje semantikoje. Pavyzdžiui, *apavo* prototipas 18 amžiaus Lietuvos kaime būtų *vyžos* ir *klumpės*, o šiuo metu – *batai*. Jei *apavas* pasikeitė per šimtmečius, tai nereiškia, kad pasikeitė žodžio *apavas* reikšmė. Laikini prototipų struktūros pokyčiai kelia naujų problemų, kai reprezentuojamos tikros pasaulio kategorijos. Tokiu atveju, anot A. Giannakopoulou, kai kurie žodžiai praplečia savo reikšmes, apima tam tikrus periferinius įvykius, procesus ar situacijas. Tačiau tada kalbos leksikonas, tarnaudamas įvairiems ekspresijos poreikiams, tampa begalinis, o žodžiai, kurių reikšmės neaiškiai apibrėžtos, yra naudingi, nes gali būti vartojami didesnei daiktų, situacijų ar įvykių įvairovei apibūdinti. Tai vadinama leksinės ekonomijos dėsniu (Giannakopoulou, 2003, p.6).

Žodžio individualios leksinės reikšmės suvokimas kontekste tiek kalbėjimo akto metu priklauso ir nuo to žodžio definicijos, kuri perteikia žodžio reikšmę. A. Gudavičius apibūdina definiciją kaip apibrėžimą ar konkrečios žodžio reikšmės sampratos išraišką (Gudavičius, 2009, p.69). Sudarant žodynus ir pateikiant žodžio definicijas, paprastai kyla klausimas, kokią informaciją būtina pateikti apie žodį. Žodžio definicijos apibrėžimas yra svarbus ne tik leksikografijai, bet ir leksinei semantikai. Objektivistinės lingvistikos požiūriu, žodžio definicija buvo nurodomi tam tikri specifiniai bruožai ar artimiausios giminės sąvokos. Prototipų teorija leidžia naujai pažvelgti į žodžio definiciją – per ją parodyti kaip tam tikra visuomenė suvokia daiktus, reiškinius, jų požymius ir visą juos supantį pasaulį (Gudavičius, 2009, p.70).

Pritaikius kognityvinę reikšmės sampratą pastebima, kad, pateikiant žodžio definiciją, atmetamas siauras ir dažnai enciklopedinis reikšmės supratimas ir atsižvelgiama į daugelį ekstralingvistinių veiksnių, į kuriuos atsižvelgia kalbos vartotojai vartodami žodį kontekste. Pavyzdžiui, paklausus, ką reiškia žodis *meilė*, būtų sunku tiksliai apibrėžti ir nusakyti žodžio definiciją, nes vienam asmeniui tai gali būti *liga* (*iš meilės pasigavau aš džiovą*), kitam – kilimas aukštyne (*meilė suteikia sparnus*), dar kitam – atsidavimo jausmas (*mamos meilė*). Ir nebūtinai tai turi būti *stipraus traukimo prie kitos lyties asmens jausmas*, kaip pateikiama internetiniame *Lietuvių kalbos žodyne*. Visuomeniškai įtvirtintos žinios, pasaulio kategorizacija padeda geriau suvokti denotatinį (nurodantį idealų konkretaus referento – tikrovės dalyko vaizdą), signifikantinį (pateikiantį apibendrintą tikrovės dalykų atvaizdą žmonių sąmonėje) ir konotacinį (pateikiantį tikrovės dalykų vertinimą) reikšmės aspektus, kurie išryškėja konkrečiuose sakiniuose. Tokiu atveju žodžio reikšmės suvokimas priklauso nuo asmeninės patirties, pažintinės veiklos, o ne enciklopedinių žinių. Kaip teigia E. Jakaitienė, „atmesdami savybes, kuriomis tos pačios klasės objektai skiriasi vieni nuo kitų, žmonės susidaro žinių visumą apie tam tikrą objektų klasę“ (Jakaitienė, 2009, p.46).

Tikslesnį leksinės reikšmės apibrėžimą tiek leksinėje semantikoje, tiek leksikografijoje padeda pateikti ir konceptualiosios metaforos teorija. Kognityvinėje lingvistikoje konceptualioji metafora yra „ne tik kasdienio kalbos vartojimo ypatybė, bet ir mąstymo bei pažinimo būdas“ (Guda-

vičius, 2009, p.87). Konceptualioji metafora vadinama viena iš konceptualizacijos formų, kognityvinis procesas, kuris išreiškia ir formuoja naujas sąvokas. Norėdami tiksliai nusakyti žodžių, reiškinių arba daiktų reikšmes, žmonės naudoja metaforas, kurios Dž. Lakoffo ir M. Džonsono teigimu, mažiau žinomus reiškinius leidžia nusakyti geriau suvokiamais ir pažįstamais, todėl pasaulio suvokimas išreiškiamas per metaforas (Lakoff, Johnson, 1980; Lakoff, 1987). Žmonės mąsto ir dirba pagal tam tikras schemas – metaforas. Kalbinio bendravimo pagrindą sudaro tos pačios sąvokų schemas, kuriomis remdamasis žmogus mąsto ir veikia. Visa sąvokų sistema metaforiška. Metaforų kalboje yra tik todėl, kad jų yra konceptualioje sistemoje. Metaforos esmę sudaro santykio *atvaizdavimas* (angl. *mapping*) tarp dviejų sričių: *pirminės srities/koncepto* (angl. *source domain/concept*) ir *tikslo srities/koncepto* (angl. *target domain/concept*). Atvaizdavimo arba reikšmės perkėlimo pamatą sudaro daiktų ar reiškinių panašumas.

Panašią mintį, susijusią su žodžio reikšmės suvokimu, išreiškia ir tekstynų lingvistikos atstovai V. Toibertas (Teubert) ir A. Čermakova (Čermáková). Mokslininkai teigia, kad kalba suvokiama kaip socialinis reiškinys.

„Reikšmė, kaip ir kalba, yra socialinis reiškinys. Tai yra tai, ką galima aptarti su diskurso bendruomene. <...> Reikšmė yra tai, ką galima pasakyti, perfrazuoti žodžiais“ (Teubert, Čermáková, 2007, p.37).

Dėl tokių perfrazavimų arba savo susidarytos žinių visumos apie tam tikrą objektą ar jų klasę kognityvinės definicijos tampa gana plačios. Jose pateikiami tipiškiausi, būdingiausi daiktų, reiškinių požymiai, o ne tik būtinai ar pakankami. Paprastai tokiose kognityvinėse definicijose orientuojamasi į prototipą, nes, anot A. Gudavičiaus, „reikšmė yra tam tikros kategorijos prototipo atspindys“ (Gudavičius, 2009, p.79). Žinoma, ilgų definicijų, apimančių visas su tam tikru prototipu kylančias asociacijas ar visą pažintinę veiklą, pateikimas gali būti kritikuojamas, tačiau taip išvengiama reikšmės ribotumo ir rato problemos, kai žodžiai aiškinami tais pačiais žodžiais. Tokiomis definicijomis kalbos vartotojams pateikiamas visapusiškesnis žodžio reikšmės vaizdas.

Išvados

Prototipų teorija ir kiti kognityvinio mokslo atradimai leidžia suvokti, kad kalbos vartojimas ir jos suvokimas yra glaudžiai susiję su pažintiniais procesais. Visa žmogaus pažintinė veikla yra kasdienis tikrovės kategorizavimas. Kategorijos suvokiamos ir išreiškiamos prototipais – tipiškiausiais ir geriausiais tam tikros kategorijos nariais. Prototipo reikšmė dažnai sutampa su tam tikro žodžio reikšme. Žodžių vartojimas yra sąlygotas atitinkamų kategorijų prototipų, nes bet kurios reikšmės pamatą sudaro atitinkama kategorija, arba, konceptas. Pati reikšmė gimsta kalbėjimo ar rašymo metu, ir jos suvokimas priklauso nuo žinių sistemos (kognityvinio ar kultūrinio modelio, situacijos ir konteksto). Tai padeda išvengti sudėtingos reikšmės ir prasmės problemos. Jei struktūralizmo atstovai skiria žodžio reikšmės bei prasmės sąvokas ir teigia, kad inherentinė žodžio reikšmė, realizuota tam tikrame tekste, tampa prasme, tai kognityvinės lingvistikos atstovai teigia, kad reikšmė aktualizuojasi tam tikrame konkrečiame tekste ir

priklauso nuo kalbos vartotojo kognityvinės veiklos. Taigi nėra jokio reikalo skirti žodžio reikšmės ir prasmės. Be to, prototipų teorijos taikymas semantikoje leidžia tirti kalbą ne kaip uždara ir izoliuotą ženklų sistemą, bet kaip atvirą sistemą, kuriai įtaką daro tiek lingvistiniai, tiek ekstralingvistiniai veiksniai (pažintinė veikla, vartotojo asmeninė patirtis, tauta, kultūra ir kt.). Pasak kognityvistų, žodžio reikšmė suprantama kaip tam tikra mentalinė struktūra ar suvokinis, sąlygotas kognityvinės veiklos.

Apibendrinant galima teigti, kad nors ir kognityvinės lingvistikos pasiūlyta prototipų teorija ir prototipo siejimas su žodžiu ir jo reikšmės aiškinimu yra kritikuojamas mokslininkų dėl ne visada tiksliai paaiškinamos ir apibrėžiamos reikšmės, kognityvinis požiūris į reikšmę gali būti sėkmingai derinamas su struktūriniu. Abu požiūriai papildo vienas kitą, todėl suderinus juos, galima pateikti išsamesnį ir detalesnį žodžio reikšmės vaizdą.

Padėka. Straipsnio autorė nuoširdžiai dėkoja už geranoriškumą, pastabas ir patarimus prof. habil. dr. Evaldai Jakaitienei, doc. dr. Tatjanai Solomonik-Pankrašovai ir prof. dr. (HP) Hans-Harry Dröbiger.

Literatūra

1. Aristotelis, 1996. *Categories and De Interpretatione*. Oxford: Oxford University Press.
Prieiga per internetą: <http://scholar.google.lt/scholar?hl=lt&q=Aristotle+Categories&as_sdt=2000> [Žiūrėta 2010 m. vasario mėn.].
2. Austin, J. L., 1961. *Philosophical Papers*. Oxford: Oxford University Press.
3. Baker, Chr., 2000. What Can Words Mean? In: *Encyclopedia of Cognitive Science*. Oxford: Macmillan Publishers.
4. Berlin, B., Kay, P., 1969. *Basic Color Terms: Their Universality and Evolution*. Los Angeles: University of California Press.
5. Breál, M., 1900. *Semantics: Studies in the Science of Meaning*. New York: Dover.
6. Chomsky, N., 2005. *The Ideas of Chomsky - BBC Interview*. Prieiga per internetą: <www.youtube.com> [Žiūrėta 2010 m. gegužės mėn.].
7. Evans, V., 2007. *A Glossary of Cognitive Linguistics*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
8. Geeraerts, D., 2006. *Cognitive Linguistics: Basic Readings*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter.

Dainora Maumevičienė

Prototype Theory and Semantics

Summary

The meaning of words has been a focus of scientific investigations since Ancient times; however, at the moment the issues of meaning have become the focus of semantics, lexicology, lexicography, cognitive linguistics and other sciences. The study of meaning within Lithuanian context has been based on the structural conception of meaning with much attention to semantic component analysis. Such a conception of meaning has been currently criticized and changed by a cognitive perception of meaning that came to Lithuania from the West. The cognitive conception criticizes the structural one, as structural research on meaning does not provide a full scope of it. Both approaches to meaning within the Lithuanian context do not negate each other; however, no attempts to combine both approaches together have ever been noticed as the structural approach is regarded to be more advantageous. Having examined both structural and cognitive approaches to meaning, it was noticed that both approaches can complement one another and thus provide a more comprehensive view of meaning. Therefore, the article attempts to discuss the relationship of semantics and cognitive linguistics through prototype theory. In order to do this, various approaches to meaning applied are described. Further on, the origin of prototype theory and its development from Aristotle to Rosch are displayed, as well as the main features of the prototype theory are discussed. The last chapter on the prototype theory and semantics aims at finding the connections of both approaches, indicating the way they could extend the perception of meaning.

Straipsnis įteiktas 2010 04
Parengtas spaudai 2010 09

Apie autorę

Dainora Maumevičienė, Vilniaus universiteto Kauno humanitarinio fakulteto doktorantė, Kauno technologijos universiteto Humanitarinių mokslų fakulteto Užsienio kalbų centro lektorė.

Mokslinės veiklos sritys: vertimo teorija, vertimas ir lokalizacija, informacinių komunikacinių technologijų taikymas mokant užsienio kalbų.

Adresas: Vilniaus universitetas, Kauno humanitarinis fakultetas, Muitinės g. 8, 44280 Kaunas.

El. paštas: dainora.dromantaite@gmail.com

9. Giannakopoulou, A., 2003. *Prototype Theory: an Evaluation*. Prieiga per internetą: <www.strath.ac.uk/media/departments/.../media_135636_en.doc> [Žiūrėta 2009 m. spalio mėn.].
10. Gil, E. R., 2007. *Analysis of the Transitive Construction in Speech Verbs*. Prieiga per internetą: <www.unirioja.es> [Žiūrėta 2010 m. vasario mėn.].
11. Gudavičius, A., 1994. *Leksinė semantika: Vienetai. Ryšiai. Struktūros*. Šiauliai: Šiaulių pedagoginio instituto leidykla.
12. Gudavičius, A., 2007. *Gretinamoji semantika*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
13. Gudavičius, A., 2009. *Etnolingvistika (Tauta kalboje)*. Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla.
14. Jakaitienė, E., 1988. *Leksinė semantika: monografija*. Vilnius: Mokslo.
15. Jakaitienė, E., 2009. *Leksikologija*. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
16. Labov, W., 2004. The Boundaries of Words and Their Meaning. In: *Fuzzy Grammar: A Reader*. Oxford: Oxford University Press.
17. Lakoff, G., Johnson, M., 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
18. Lakoff, G., 1987. *Women, Fire and Dangerous Things: What Categories Reveal About Mind*. Chicago: The University of Chicago Press.
19. *Lietuvių kalbos žodynas*, 2005. Prieiga per internetą: <<http://www.lkz.lt/dzl.php>> [Žiūrėta 2010 m. sausio mėn.].
20. Mikulskas, R., 2005. *Kognityvinė lingvistika ir leksikografijos problemos*. Prieiga per internetą: <http://www.lki.lt/LKI_LT/images/Darbuotoju_asmeniniai_psl/dokumentai/kognityvineling.pdf> [Žiūrėta 2010 m. sausio mėn.].
21. O'Grady, W., Drobavolsky, M., Aronoff, M. 1993. *Contemporary Linguistics: an Introduction*. New York: St. Martin's Press.
22. Rosch, E., 1975. Cognitive Representations of Semantic Categories. *Journal of Experimental Psychology: General*, 104, pp.192-233.
23. Sapir, E., 1929. *The Status of Linguistics as a Science*. Prieiga per Internetą: <www.googlebooks.com> [Žiūrėta 2010 m. sausio mėn.].
24. Saussure, de F., 1916. *Course in General Linguistics*. Prieiga per internetą: <<http://journals.cambridge.org>> [Žiūrėta 2010 m. sausio mėn.].
25. Taylor, J.R., 1989. *Linguistic Categorization, Prototypes in Linguistic Theory*. Oxford: Clarendon Press.
26. Teubert, W., Čermáková, A., 2007. *Corpus Linguistics: a Short Introduction*. London: Athenaum Press.
27. Wierzbicka, A., 1996. *Semantics: Primes and Universals*. New York: Oxford University Press.
28. Whorf, B. L., 1940. *Science and Linguistics*. Prieiga per internetą: <www.googlebooks.com> [Žiūrėta 2010 m. sausio mėn.].
29. Wittgenstein, L., 1958. *Philosophical Investigations*. Translated by G.E.M. Anscombe, 2nd ed. Oxford: Blackwell.
30. Ungerer, F., Schmid, H. J., 2006. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Harlow: Longman.

DOI: 10.5755/j01.sal.1.17.43374